

туализацияланған сөз дәрежесінде қимыл атауының объектісін білдіреді. Ал белгісіздік есімдікті баяндауыш есімдікті бастауышымен де шылауы арқылы предикаттық қатынасқа түсіп, субъект-заттың беймәлім жай-күйін меңзеп тұр.

Сонымен, Абайдың кара сөздерінде есімді сөйлемдердің ішінде есімдікті сөйлемдердің әлдеқайда жиірек кездесетіндігіне анық көз жеткізе отырып, оның өзіндік ерекшеліктерін былайша саралауға болар еді:

- есімді сөйлем құрауда сілтеу және сұрау есімдіктері жиі кездеседі;
- есімдіктер нөлдік, тәуелдік және септік тұлғада ойды тиянақтайды;
- есімдіктер шылау мен көмекші сөздермен тіркесіп, есімді сөйлем құрайды;

- есімдіктер, негізінен, сөйлемде *-тұғын* формалы есімшеден жасалған бастауыштармен предикаттық қатынасқа түсіп, ойдың бір құрамын актуализациялайтын типті сөйлемдер құрайды;

- есімдіктер өз бастауыштарымен іргелес қолданылып, ой екпінін өздеріне қарай тартқыш келеді;

- айтылу мақсатына қарай есімдікті есімді сөйлемдер хабарлы және сұраулы болып келеді;

- есімдікті есімді сөйлемдер, негізінен, жай сөйлем түрінде кездеседі, құрмалас сөйлемдер де бар, бірақ олар аздау.

1. Сайрамбаев Т., Оңалбаева К. Есімдер синтаксисінің кейбір мәселелері. Алматы, 2005.

2. Әмір Р. Жай сөйлем синтаксисі. Алматы, 1983.

Б. А. Омарова

ОСОБЕННОСТИ МЕСТОИМЕННЫХ ИМЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В «КНИГЕ СЛОВ» АБАЯ

В статье автор рассказывает о грамматических и семантических особенностях местоименных именных предложений, используемых в «Книге Слов» Абая.

B. A. Omarova

FEATURES OF PRONOMINAL NOMINAL SENTENCES USED IN "BOOK OF WORDS" OF ABAI

The author tells about the grammatical and semantic features of pronominal nominal sentences used in the "Book of Words" of Abai.

Ж. К. Омарбекова,

ҚазМемҚызПУ, zhimi_ok@mail.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ МОРФОЛОГИЯСЫ МЕН СӨЗЖАСАМЫНДАҒЫ КҮРДЕЛІ ЕТІСТІК МӘСЕЛЕСІ ЖАЙЫНДА

Қазақ тіл білімінде күрделі сөз ұғымына кемінде екі түбірдің бірігуінен, тіркесуінен, қосарлануынан жасалған сөздер жатқызылады. Алайда морфологиядағы күрделі сөз ұғымы мен сөзжасамдағы күрделі сөз ұғымы теңбе-тең емес. Сөзжасамда күрделі сөздерге бірігу, тіркесу, қосарлану, тіпті қысқару арқылы жасалып, жаңа мағынаға ие болған сөздер жатқызылса, морфологияда күрделі сөз ұғымына аталғандардан өзге негізгі сөз бен көмекші сөздің тіркесінен тұратын сөз тұлғалары да кіргізіледі. Атап айтқанда, тіркесу жолымен жасалған етістіктер, негізгі мен көмекші етістіктің тіркесінен тұратын етістіктердің бәрі күрделі етістік ретінде ұғынылады.

Түбір мен түбірдің бірігуінен, қосарлануынан немесе тіркесуінен құралған сөздердің барлығы «күрделі сөздер» деген категорияға кіретіні белгілі [1:49]. Сол себепті тіркесу арқылы жасалған етістіктерді күрделі етістіктер деген жалпылама атаумен атау дұрыс па?

Сөздердің тіркесуі арқылы жасалған күрделі сөздер мен сөз тіркестерін шатастырмауымыз керек. Тіркесті сөздердің құрамындағы сөздер сабақтаса байланысып, бір ғана мағына білдірсе, сөз тіркесі жеке-жеке толық мағыналы сөздердің сабақтаса байланысуынан тұрады. Тіркесу арқылы жасалған сөздердің мағыналары кірігіп, бір семантикалық бірлікте

жұмсалады, бөлек жазылғанымен, сөйлемнің бір ғана мүшесі болады. Мысалы, суық торғай, көрі жілік, қара ала, он бес, екі жүз, қызмет қыл, сабыр ет.

Тіркестіру арқылы сөз жасау сөз таптарының бәрінде де бар құбылыс. Екі (кейде үш) компоненттен құралуы, құрамындағы сөздердің сабақтаса байланысуы, номинативтік сипаттағы сөздердің де жасалуы жағынан бұлар біріккен сөздер сияқты. Тіркесті сөздер біріккен сөздерден қандай ерекшеліктерімен ажыратылады? Біріншіден, тіркесті сөздер компоненттерінің лексикалық және грамматикалық мағына дербестігі сақталады (мал дәрігері, тіс дәрігері) Біріккен сөздердің компоненттері лексикалық дербестігінен айрылып қалады. Екіншіден, тіркесті сөздердің синтаксистік қатынасы сақталады, дегенмен, сөз тіркесіндегідей емес, айқындауыштық сипатта. Ал біріккен сөздердің арасындағы синтаксистік қатынас тұтасып, лексикалану сипаты басым болады (желтоқсан, қайнаға). Осындай қасиеттері негізге алынып, алғашқылары бөлек жазылса, кейінгілері бірге жазылады.

Тіркестіру арқылы сөз жасау сөз таптарының бәрінде де бар құбылыс деп көрсетіледі. Бұлардың барлық сөз таптарындағы дәрежесі бірдей емес: сан есімдер мен етістіктерде жетекші тәсіл болса, есімдіктерге бұл құбылыс тән емес десе де болады [2:98]. Сондай-ақ күрделі етістіктер деп аталып жүрген етістіктердің барлығы бірдей сөзжасам объектісіне енбейтіндігін, бұларды атауда бірізділіктің жоқтығын айту керек. Етістіктерге қатысты еңбектерде күрделі етістіктер тобына жатқызылып жүрген етістік түрлерін бөлу де, оларды атау да біркелкі емес:

1. *Жарқ ету, айқай салу, жәрдем ет, адам бол, қызмет қыл, табыс ет, т.б.* осындай етістіктерді Ы.Маманов тіркесті түбір етістіктер десе [3:27], А. Қалыбаева мен Н.Оралбаева құранды етістіктер [2:254], А. Ысқақов күрделі құрама етістіктер [4:238] деп атаған.

2. *Келіп кет, бара кел, алып кел, әкеп қой.* Ы.Маманов – күрделі етістік [3:6], А.Ысқақов жай күрделі етістік немесе құрама күрделі етістік [4:239], А.Қалыбаева мен Н. Оралбаева күрделі етістік [2: 292].

3. *Келе жатыр, кетіп қал, айта сал, қарай көр:* Ы.Маманов алдыңғы етістіктермен бірге күрделі етістіктер деп қараса [2:27], А. Ысқақов аналитикалық етістіктер [4:253], А.Қалыбаева

мен Н. Оралбаева аналитикалық етістік деп атайды [2:292].

4. *Жүрек жұтқан, көзі ашылды, жүрек жалғау, таяқ жеді, т.б.* тұрақты тіркестерді А.Қалыбаева мен Н. Оралбаева [2:320], А.Ысқақов тұрақты тіркестер деген атпен күрделі етістіктердің құрамында қараған [4:240].

5. *Барып едім, келетін еді, келмек еді, т.б.* «е» көмекші етістігі арқылы келген етістіктерді А.Ысқақов жеке-дара алып, *суреттеме етістіктер* деп атаса [4:249], Ы.Маманов күрделі етістіктердің [3:55], А.Қалыбаева мен Н. Оралбаева аналитикалық форманттардың құрамында қарайды [2:292].

А.Ысқақов бірінші топтағы (тіркесті түбір етістік, құранды етістік) етістіктерді ғана сөзжасам нысаны ретінде қарастырады, өзге зерттеушілер бірінші, екінші және төртінші топтағы етістіктерді осы қатарға қояды. Ы.Маманов екінші топтағы етістіктерді грамматикалық мағына үстейтін аналитикалық форманттармен бірдей етіп көрсетеді. Сонда тіркесу арқылы жасалып тұрған етістіктер грамматикалық мағына беретін морфологияның зерттеу нысаны ме, әлде жаңа мағыналы сөз ретінде сөзжасамның зерттеу нысаны ма? Осы мәселеге келгенде, жоғарыда аталған етістік түрлерін бөлуде, жіктеуде белгілі бір ұстанымның жоқтығын байқаймыз.

Бұл мәселеде профессор С.М. Исаев өзінің айқын көзқарасын танытып, былай дейді: «Күрделі етістік деген ұғым күрделі зат есім, күрделі сын есім, күрделі сан есім, күрделі үстеу т.б. сияқты ұғымдардан грамматикалық сипаты жағынан мүлде бөлек, я кез келген екі я одан да көп түбірден (сөзден) құралған етістіктің бәрі бірдей күрделі етістік бола бермейді, тек негізгі етістік пен көмекші етістіктің белгілі тәсіл арқылы тіркесіп барып, бір сөздің (етістіктің) мәнінде жұмсалып, етістіктің белгілі *грамматикалық категориясын жасайтын түрі ғана күрделі етістік* бола алады. Атап айтқанда, негізгі етістік көсемше (-а, -е, -й, -ып, -іп, -п, -ғалы, -гелі, -қалы, -келі,) есімше (-ған, -ген, -қан, -кен, -атын, -етін, -йтын, -йтін, -ар, -ер, -р, -с, -мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек), шартты рай (-са, -се) тұлғаларына көмекші етістіктер және негізгі етістік түбірге -ғы, -гі, -қы, -кі қосымшаларының тәуелденген тұлғасына кел көмекші етістіктің тіркесінен жасалып, бір ғана етістіктің орнына жұмсала-тын (көмекші етістік грамматикалық қана мән үстеп, белгілі бір категорияның көрсеткіші бо-

латын, яғни грамматикалық тұлға – қосымша мәнінде қолданылатын) етістіктің түрі күрделі етістік болып табылады. Яғни екі я одан да көп сөзден (түбірден) құралған етістіктердің бәрі бірдей күрделі етістік бола бермейді» [5:185]. Ал есім мен көмекші етістіктің, еліктеу сөз бен көмекші етістіктің тіркесінен жасалған етістіктерді тіркесті түбір етістіктер деп атап, грамматиканың шеңберінен шығып қалатын, сөзжасам қызметін атқаратын сөздер деп таниды.

Етістікті арнайы зерттеген ғалымдардың күрделі етістіктерді түсінуі біркелкі емес. Ы.Маманов жоғарыда көрсетілген есім (еліктеуіш) мен көмекші етістіктің тіркесінен құралғандарды *тіркесті түбір етістікке* жатқызады, ал *еді* көмекші етістігі тіркескен күрделі формаларды күрделі етістікке жатқызбайды. «...*еді* көмекші етістігі есім сөздермен де, етістік формаларымен де тіркесіп, күрделі өткен шақ формасын жасайды, яғни тіркескен сөздеріне өткен шақтық мағына үстейді, ... етістіктің басқа формаларымен өзгермейді. Ал күрделі етістік етістіктің барлық формаларымен түрленеді және оның құрамындағы көмекші етістіктер әр түрлі грамматикалық мағына білдіреді. Күрделі етістік көсемше формалары мен көмекші етістіктердің тіркесуі арқылы жасалады. Күрделі етістіктің құрамындағы алдыңғы көсемше түріндегі сыңары лексикалық мағынаға ие болады да, соңғы сыңары көмекші етістік оған грамматикалық мағына үстейді және етістіктің басқа формаларымен түрленетін конструктивтік қызмет атқарады» [3. 55].

Бұл мәселеге қатысты А.Ысқақов былай дейді: «Егер тіркестегі компоненттердің біреуі ғана негізгі мағынасын сақтап, өзгелері өз лексикалық мағыналарын я солғындатып, я жоғалтып, тек көмекші болып, грамматикалық қызмет атқарса, ол *сараламалы (аналитикалық) етістік* деп немесе *күрделі етістіктің сараламалы түрі* деп танылады (*айтып жібер, келе қой*); егер етістікті тіркестің бірінші жетекші компоненті есім, есімше, көсемше, рай формалы сөздердің бірі болып, оған көмекші етістік (*еді, екен, формалары*) дәнекер болса, ондай тіркестер *суреттемелі етістік я күрделі етістіктің суреттемелі түрі* саналады (*бала едім, жас екен, берсе игі еді*)» [4:239].

Демек, күрделі етістік ұғымын етістіктің грамматикалық мағыналы тұлғаларына қатысты қолдануға болады. Ал „егер тіркестегі компоненттер мағына жағынан бір-бірімен парпар бола тұра (тең түскенімен), бір-бірінен жекеленбей, біртұтас лексикалық мағына (тұлға) құраса, ондай тіркес *жай күрделі тіркес* деп саналады (алып бар, алып қайт, кіріп шық, оқып бер, алып кет т.б.)» [4.238]. Осы секілді, есім сөз бен көмекші етістік, еліктеу сөз бен көмекші етістік тіркесінен жасалып, жаңа туынды етістік мағынасын беретін тіркестерді *құранды немесе тіркесті етістіктер* деп атаған жөн.

Сөйтіп, күрделі етістік деген ұғымға негізгі етістік пен көмекші (лексикалық мағынасынан айрылған) етістіктің тіркесі және етістіктің белгілі грамматикалық категориясының көрсеткіші бола алатын түрі ғана жатады деп білеміз. Негізгі етістік көбіне көсемше, есімше және рай (шартты, қалау) тұлғаларында болып, көмекші етістік етістіктің таза грамматикалық категориясының бірінде (рай, шақ) тұрып қолданылады да, негізгі етістікке әр түрлі грамматикалық мағына үстейді. Аналитикалық етістіктер де құрамы жағынан күрделі етістіктер тобына кіреді.

Ал есім (еліктеу) мен көмекші етістік, негізгі мен негізгі етістік тіркесінен жасалып, жаңа лексикалық бірлік ретінде қолданылатын, құранды етістік, құрама етістік, тіркесті түбір етістік тәрізді түрліше аталып келген етістіктерді бір ғана атаумен, атаған жөн секілді. Олардың ең басты белгісі, тіркесу арқылы жасалып тұрғандықтан, тіркесті етістіктер десек, басқа күрделі тұлғалардан (кіріккен, қосарланған етістіктерден) айырмашылығы көрініп тұрады.

Демек, күрделі етістіктерді топтастыруда, құрамы мен тұлғасына қарай жіктеуде жаңа мағыналы сөз жасау мен сөздің грамматикалық тұлғасын жасау сипатын ескеріп, атауларын қалыптастырып, жүйелеу қажет.

1. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. Алматы, 1972.

2. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. Алматы: «Ғылым», 1989.

3. Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі. Етістік. Алматы, 1966.

4. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы: «Ана тілі», 1991.

5. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. Алматы: «Рауан». 1998.

Ж. К. Омарбекова

КЛАССИФИКАЦИИ СЛОЖНЫХ ГЛОГОЛОВ В ОТНОШЕНИИ К СЛОВООБРАЗОВАНИЮ И ФОРМООБРАЗОВАНИЮ

В статье рассматривается проблема классификации сложных глоголов в отношении к словообразованию и формообразованию. В морфологии сложными глаголами должны называться глаголы, которые состоят из основного и вспомогательного глагола, и выражают грамматические отношения. В словообразовании сложными глаголами являются слитные, парные глаголы и глаголы, которые состоят из двух компонентов и выражают новые лексические значения.

J. C. Omarbekova

CLASSIFICATION OF COMPLEX VERBS IN RELATION TO DERIVATION AND MORPHOGENESIS

The problem of classifying complex verbs in relation to derivations and morphogenesis is considered in the article. In morphology, complex verbs are the verbs that consist of main and auxiliary verb, and express grammatical relation. In derivation, complex verbs are paired verbs and verbs, which are composed of two components, and express new lexical meanings.

Р. Қ. Өмірбекова,

Мемлекеттік тіл кафедрасының доценті

СИНТАКСИСТЕГІ ОРАЛЫМДАРДЫҢ ЕРЕКШЕ БІР ТҮРІ –
ЕЛІКТЕУІШТІ ЕСІМШЕЛІ ОРАЛЫМ ЖАЙЫНДА

Синтаксис, оның үлкен бір саласы сөз тіркестері қазіргі кезде жан-жақты зерттеудің объектісі болуда.

Қазақ тіл білімінде сөз тіркестерін М. Балақаев арнайы зерттей келе оның негізгі:

а) байланысу формалары,

ә) байланысу тәсілдері,

б) синтаксистік қатынастары,

в) түрлері сияқты басты-басты объектілерін нақтылап, соның әрқайсысы арнайы зерттелу үстінде. Әсіресе сөз тіркестерінің осы объектілерінің ішіндегі олардың түрлерін есімді, етістікті сөз тіркестері деп топтап беру сөз тіркесінің жігін айқындаудағы ең негізгі болып табылса керек.

Әрине, сөз тіркестерін есімді, етістікті деп бөлу олардың басыңқы сыңарларының қай сөз таптарынан болуына негізделсе керек. Соның ішінде етістікті сөз тіркестерінің морфологиялық, құрылымдық түрлерінің рөлі әр түрлі. Етістіктердің басыңқы қызметте жұмсалуды мен оның басыңқы қызметтегі ерекшеліктері туралы М.Балақаев, Р.Әміров, Т. Сайрамбаев, Ә.Әбілақов т.б. ғалымдар едәуір дәрежеде пікір айтқаны белгілі [1,2,3,4]. Дегенмен, етістік – сан қырлы сөз табы. Сондықтан да олардың басыңқы қызметімен бірге енді басыңқы сыңарларының бағыныңқы сыңарларға ауысу процесіне тоқталмақпыз. Ол үшін етістіктің әр

түрлі категорияларының сөз тіркесінің басыңқы сыңарында жұмсалуды ерекшелігін сөз етелік. Есімшелі оралым синтаксистегі ең күрделі мәселенің бірі: жоғарыда көрінгендей, бұл сияқты топтарды әр түрлі түсіндіру – оның әлі де болса түбегейлі шешім таба қоймағандығын көрсетсе керек. Әрине, есімшелі оралымдарды нақты айту ең алдымен етістіктің негізгі ерекшеліктерін жан жақты көрсету арқылы ғана жүзеге асады. Сондықтан да етістіктің категорияларының сөйлемде қолданылу орындарын айқындаудың да негізгі мәселені шешуге себебі мол тиетіні анық. Басқа сөз таптарына қарағанда етістікті сөз тіркесі сөйлем мүшелері жағынан да көп айтылып келе жатқан сөз табы. Осыған байланысы бұл жерде етістіктің сөз тіркесі мен сөйлем мүшесінде баяндауыш қызметінде жұмсалудың өзіндік ерекшеліктерін айқындау ең қажет факт.

- Күрделі етістіктер:

Сүйіндік, Сүгірбай осындай сылтауды күтпін, қос қанатын қомдап отыр екен. Алдымен көшкен солар боды да, өзге Бөкешілер де еріксіз тартып кетті (М.Әуезов).

- Салт, сабақты етістіктер:

Бала жігіт бұйрықты орындамады. Үн-түнсіз бұрылды да, өз үйіне қарай жүре берді (Х. Ерғалиев).

- Етістер: